

Qadamova Sabina Dilshodbekovna

Urganch davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada gapning ikkinchi darajali bo‘laklari aniqlovchi va to‘ldiruvchi haqidagi umumiy ma’lumotlar ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Aniqlovchi, to‘ldiruvchi, vositali to‘ldiruvchi, vositasiz to‘ldiruvchi, sifatlovchi aniqlovchi, qaratqich aniqlovchi.*

АННОТАЦИЯ: *В данной статье раскрываются общие сведения о членах второго порядка в предложении.*

Ключевые слова: *детерминант, комплемент, инструментальный комплемент, неинструментальный комплемент, качественный детерминант, демонстративный детерминатор.*

Abstract: *In this article, the general information about the second-order clauses of the sentence is disclosed.*

Key words: *Determiner, complement, instrumental complement, non-instrumental complement, qualitative determiner, demonstrative determiner.*

Predmet ma’nosini bildiruvchi so‘zni izohlaydigan va uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali bo‘lakka aniqlovchi deyiladi.

Aniqlovchi predmetning xususiyatini, qarashlilikini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqlovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil bo‘ladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.

1. Sifatlovchi aniqlovchi

Aniqlovchining bu turi ot bilan ifodalangan bo‘lakka odatda bitishuv yo‘li bilan bog‘lanib, otdan anglashilgan predmetning belgi-xususiyatini, sifatini, miqdorini, o‘ringa munosabatini bildiradigan aniqlovchining bir turidir. U qanday?, qanaqa?, qaysi?, qancha?, necha?, nechanchi?, qachongi?, qayerdagi? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi.

Sifatlovchi bog‘lanib kelgan so‘z sifatlanmish deb ataladi.

Sifatlovchi turli so‘z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) sifat bilan: Quyoshning issiq, tansiq nurlari odamlarga xush yoqadigan bo‘lib qoldi. (O‘.Hoshimov). Rang-barang gullar, har xil ekinlar, bog‘lar, suvlar quyoshda yashnab tovlanadi (Oybek). Yaxshi so‘z, yaxshi muomala, ishq-muhabbat – insonni insonga, qalbni qalbgga bog‘laydigan sehrli ip. (Sh.Ubaydullayev).

2) son bilan: Ikkita zog‘ora non bilan to‘rtta turshakni dasturxonga qo‘yib tamaddi qilgan bo‘ldim. (O‘.Hoshimov). Birinchi qor ham shu tepalik boshiga yog‘adi, birinchi maysalar ham Xirmontepa bag‘rida ko‘karadi. (O‘.Hoshimov). Uch-

to'rtta yirik-yirik qora qushlar nimanidir mo'ljalga olib shoshilmay aylanishadi. (P.Qodirov).

3) olmosh bilan: Allaqaysi dengiz qushlarining odati qiziq ekan. (O'.Usmonov) Har bir qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor. (Maqol).

4) ot bilan: Asfalt ko'chaning u er bu erida suv xalqob bo'lib yotardi. (O'.Hoshimov). Kumush so'zingni chaqaga mayda qilma. (Maqol).

-dagi affiksini olgan otlar ham sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: Uydagi har bitta buyum Ma'sudani esimga soladi. (P.Q.). Toshkentlik yosh olim... atrofdagi cho'ponlarni to'plab, ziyofat qilib bermoqda... edi. (P.Q.).

5) sifatdosh bilan: Unda dam oladigan va yo tunab qoladigan manzil yo'q. (K.Yashin). Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt. (Maqol).

6) ravish bilan: Ko'p befoyda narsalarni o'rganganingdan ko'ra senga doimo xizmat qiladigan besh-o'nta yaxshi o'gitni bilganing ma'qulroq. (Seneka).

7) taqlid so'z bilan: G'ir-g'ir mayin bahor shamoli. (Oybek). Bir gala o'rdak kanal bo'yiga tushdi. Bularning g'aq-g'uq ovozi ancha vaqtgacha bosilmadi. (S.Ahmad).

Sifatlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifodalanadi. Masalan: Qarama-qarshi turgan ikki eshikning birini shaxt bilan ochdi... (P.Qodirov). Dunyoda xushfe'l, olijanob, hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar juda ko'p (O.Husanov).

Sifatlovchi vazifasini gapga teng predikativ birliklar ham bajarishi mumkin: Himmati zo'r kishining qimmati zo'rdir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Qaratqich aniqlovchi

Bu aniqlovchi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalangan bo'lakka muvofiqlashuv yo'li bilan bog'lanib, o'zi ifodalayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shaxs yoki predmetning qarashli, tegishli ekanini bildiruvchi aniqlovchining bir turidir. U kimning? nimaning? qayerning? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Qaratuvchi bog'lanib kelgan so'z qaralmish deb yuritiladi.

Qaratuvchi quyidagicha ifodalanadi:

1) ot yoki ot o'rnida qo'llanadigan olmosh bilan: Tip-tiniq fazoning bir burchida turnalar karvoni ko'rindi. Zum o'tmay ularning o'ychan sadolari havoni to'ldirdi... (O'.Hoshimov).

2) harakat nomi bilan: U bilan uchrashishning ming xil yo'lini izladi. (S.Ahmad). Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor? (A.Qodiriy).

3) otlashgan sifat bilan: Nomardga ishi tushmagan mardning qadrini bilmas. (Maqol). Tekinning minnati ko'p, mehnatning ziynati ko'p. (Maqol). Qo'rqqoqning ko'zi katta, ahmoqning so'zi katta. (Maqol).

4) otlashgan son bilan: O'nning yarmi – besh.

5) otlashgan olmosh bilan (sifat, son o'rnida qo'llanadigan otlashgan olmosh bilan): Buning sababi ko'p. (P.Qodirov).

6) otlashgan sifatdosh bilan: O'qiganning tili ko'p uzun bo'ladi. (Maqol).

7) otlashgan ravish bilan: Ertaning buguni bor, bugunning ertasi bor. (Maqol).

Qaratuvchi ba'zi hollarda so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: ... kim bo'lsa ham beklardan birining shunday tinchsizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi. (A.Qodiriy). Cho'qqida yashashning ta'rifi ulug', cho'qqidan olam keng, cho'qqida - yorug'!!! (Shuhrat).

Qaratuvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanadi. Masalan: Uyda rohati yo'qning ko'chada farog'ati yo'q. (Maqol). Dili qing'irning tili qing'ir. (Maqol). Qizi borning nozi bor. (Maqol).

Qaratuvchi ikki xil shaklda bo'lishi mumkin: belgili va belgisiz. Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olgan bo'lsa, belgili bo'ladi. Masalan: Har narsaning dalili bor: aqlning dalili – fikr, fikrning dalili sukutdir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olmagan bo'lsa, belgisiz sanaladi. Masalan: Xullasi, ikkala qal'a ahli bir-biri bilan ahil, bir onaning bolasidek yashar ekan. (S.Ahmad). Mashina Hazrat Botir burulishiga kelganda, Tolibjon kabina tomini tapillatib urdi. (S.Ahmad).

3. Izohlovchi

Bu bo'lak aniqlovchining bir turi sifatida o'zi aloqador bo'lgan so'zga bitishuv yo'li bilan bog'lanib, uni boshqacha nom berish yo'li bilan aniqlab, izohlab keladi. Izohlovchi bog'lanib kelgan so'z izohlanmish deb qaraladi.

Izohlovchi, asosan, ot bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) unvonni: Orqadagi «Chayka»dan general Luqmonov tushdi. (S.Ahmad). Ro'para kelgan bir ayoldan: «Professor Jabborov qayerda o'tiradi?»- deb so'radi. (O'.Usmonov).

2) amalni: Qishloq xo'jalik bo'limining mudiri Zokir Qo'shmoqov qotmadan kelgan, jikkakkina yigit bo'lib, harakatchan yigit edi. (O'.Usmonov). Ko'rinishidan qo'rs odamga o'xshab ketadigan bo'lim mudiri O'sar Qurbonovich kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev).

3) kasbni, mutaxassislikni: Rafiqov idorada turolmaydi, chunki idorada hisobchi Umar Alidan boshqa hech kim yo'q. (A.Qodiriy). Adabiyot o'qituvchisi Y.Amin afandi bir dasta insholar yozilgan daftarlar ustiga bitta kitob qo'yib, kirib kelarmish (Y.Yakvalxo'jaev). U rassom O'rol Tansiqboev asarlarining nushasini jurnallardan qirqib olib saqlardi. (S.Ahmad).

4) qarindoshlikni: Nomimni dadam emas, bobom Ahmadbek hoji qo'ygan ekanlar. (Y.Yakvalxo'jayev). Hojar xolam ham qozon nonni yopadilar-ku. (P.Qodirov). Saltanatning ukasi Mirvosil armiyadan ta'tilga kelgani, shunda qarindosh-urug'larining barii yig'ilganini xabarlashdi. (O'.Usmonov).

5) laqabni: Mahamat chatoq keyingi fikrlarini bir safga jamlayotganday tag'in bir oz jim qoldi. (O'.Usmonov). Islom Novcha ketmonini qo'liga olib, hammadan yarim gaz yuqori turgan qaddi bilan g'o'zaning ustiga keladi. (A.Qodiriy). Dalavoy kal dadangni tanirdi, o'shandan so'radim. (S.Ahmad).

6) taxallusni: Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek - taniqli o'zbek yozuvchisi.

7) jinsni: Nahot qiz bola o‘z otasini shunchalik mensimasa? (O.Yoqubov). Maktab yonidagi ikki xonali uychada o‘qituvchi qiz Cho‘lponoy istiqomat qiladi. (P.Qodirov).

8) yaqinlikni: Yana do‘stim Mamajon Ali jonimga oro kirdi. (Y.Yakvalxo‘jayev). Malohatxon dugonasi Hamida bilan Akromni hazil-mutoyibalar bilan kuzatib qo‘yishar edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi ba‘zan so‘z birikmasi bilan ham ifoda etiladi. Masalan: Ayniqsa, yosh olim Aziz Qosimovning xizmatlari salmoqli bo‘ldi. (O‘.Usmonov). Xonaga kichkina sandiqcha ko‘tarib, asab doktori Shamsiqamar kirib keldi. (Y.Yakvalxo‘jayev). Bu ma‘ruza institutning bosh arxitektori Zafar Boboyevning bir loyihasi to‘g‘risida edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin ham, undan keyin ham kelishi mumkin: So‘ng boshqarma boshlig‘i G‘iyosiddinovni esladi. (P.Qodirov). U dadasi bilan mendan tashqari, Oqsoqolga, Xolposh xolasiga, Potma-Zuhra kelinoyilariga salom aytibdi. (O‘.Hoshimov).

To‘ldiruvchi

Ko‘pincha fe‘l bilan ifodalangan, ba‘zan fe‘ldan boshqa ayrim so‘zlar bilan ifodalangan bo‘lakka boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanib, uning ma‘nosini to‘ldirib keladigan ikkinchi darajali bo‘lak to‘ldiruvchi deyiladi.

To‘ldiruvchi boshqaruvchi so‘zning talabiga ko‘ra kelishik affikslari (qaratqich kelishigidan tashqari) yoki ko‘makchilar orqali shakllanadi. Masalan: Aql va idrok quyoshga o‘xshaydi, ular dog‘larni bekitadi. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

To‘ldiruvchi o‘zi bog‘lanib kelgan so‘z bilan (fe‘l, sifat, ravish, ot, modal so‘z bilan) «to‘ldiruvchi-to‘ldirilmish» sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi.

To‘ldiruvchi ifoda materialiga ko‘ra egaga hamda qaratuvchiga o‘xshaydi, faqat grammatik shakl jihatdan ulardan farq qiladi.

To‘ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: Nodon kishi o‘zining nasl-nasabiga, olim kishi esa o‘zining ilm va adabiga tayanadi. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»). Oy to‘lmagan bo‘lmasa ham, juda yorug‘, shabadada silkinayotgan terak barglarini bitta-bitta sanab chiqish mumkin. (P.Qodirov).

2. Olmosh bilan: Shaharliklar... o‘zlarini tog‘da yashayotganday his qilishadimi? (Sh.Xolmirzayev). O‘g‘il ham otaga shunchalik o‘rgandiki, u bilan birga yotadigan bo‘ldi. (Sh.Xolmirzayev).

3. Harakat nomi bilan: Xalqning hurmat qilishini tilasangiz, avval o‘zingiz hammani hurmat qiling. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»). Olim kishi... maqtashlar va olqishlarga uchib, o‘zini yuqori tutmaydi, kamtar bo‘ladi («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

4. Otlashgan sifat bilan: Yomondan qoch, yaxshiga quloch och. (Maqol). Aziz o‘g‘lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo‘lma, ulardan arslondan qochganday qoch,

hammaga rahm va shafqat ko‘zi bilan qara. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»). Botirdan yaxshi ish qolar, donodan – yaxshi so‘z. (Maqol).

5. Otlashgan son bilan: Chiqmasa... bittasini menga ber, bir-ikki oy boqay... (P.Qodirov). Ikkovga birov botolmas, otliqqa yayov etolmas. (Maqol).

6. Otlashgan olmosh bilan: Manmanlik yaramas odat ekanini anglang, hamisha buni yodingizda tuting. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»). Kattami, kichikmi - har qaysisini hurmatlab, yoshi va martabasiga ko‘ra muomala qiling. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

7. Otlashgan sifatdosh bilan: Ayрилganni ayiq er, bo‘linganni bo‘ri yer. (Maqol).

8. Otlashgan ravish bilan: Ko‘kka boqma, ko‘pga boq. (Maqol). Ko‘pni bilgan oz so‘zlar, oz bo‘lsa ham soz so‘zlar. (Maqol).

9. Otlashgan taqlid so‘z bilan: To‘g‘ri, studentlar allaqachon paxtadan qaytib, yomg‘irdan ivigan parklar yana oshiq-ma‘shuqlarning shivir-shiviriga to‘ldi. (O‘.Hoshimov).

10. To‘ldiruvchi so‘z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: O‘zingdan kichiklarni kamsitmang. («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»). Ular bosh silkib, shundoq muhtaram odam bilan tanishganlaridan minnatdor ekanliklarini izhor qilishdi (O‘.Hoshimov).

To‘ldiruvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanishi mumkin: Yoshi ulug‘ni ulug‘lasa, baxt topar. (Maqol).

1. Vositasiz to‘ldiruvchi

To‘ldiruvchi o‘z vazifasi va shakliga ko‘ra ikki turga ajratiladi: vositasiz to‘ldiruvchi va vositali to‘ldiruvchi.

Vositasiz to‘ldiruvchi harakatni o‘ziga qabul qilgan, harakat o‘ziga bevosita o‘tgan predmetni bildiradi. Shu bois u odatda o‘timli fe‘l bilan ifodalangan bo‘lakka bog‘lanadi.

Vositasiz to‘ldiruvchi ko‘pincha tushum kelishigidagi birliklar bilan ifodalanib, kimni? nimani? qaerni? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi: Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra. (Maqol). Aqlni beaqldan o‘rgan. (Maqol). U hamma qishloqlarni o‘zi aylanib chiqdi. (P.Qodirov).

Vositasiz to‘ldiruvchi ba‘zan chiqish kelishigidagi so‘z bilan ham ifodalanadi: Temirjon quymoqdan ko‘p yemadi. (J.Abdullaxonov).

Vositasiz to‘ldiruvchi tushum kelishigi shaklidagi so‘z bilan ifodanganda, harakat butunlay predmetga o‘tadi, chiqish kelishigidagi so‘z bilan ifodalanganda esa, harakat qisman predmetga o‘tganligi anglashiladi.

Vositasiz to‘ldiruvchi ikki xil shaklda: belgili va belgisiz shaklda ishlatiladi. Belgili vositasiz to‘ldiruvchi tarkibida tushum kelishigi –ni affiksi saqlanadi: Bor borini yeydi, uyatsiz orini yeydi. (Maqol). Odamni po‘stin emas, ish qizdiradi. (Maqol). Belgisiz vositasiz to‘ldiruvchida –ni qo‘shimchasi qatnashmaydi, lekin uni tiklash mumkin bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda, bunday vositasiz to‘ldiruvchi belgisiz tushum

kelishigi shaklidagi soʻz bilan ifodalanadi: Non emoqchi boʻlsang, oʻtin tashishdan erinma (Maqol). Tekin boylik axtarguncha, oʻzingga bop hunar top (Maqol).

2. Vositali toʻldiruvchi

Vositali toʻldiruvchi bosh, qaratqich, tushum kelishiklaridan boshqa kelishikdagi birliklar bilan hamda koʻmakchili ishlatilgan birliklar bilan ifodalanadi. Vositali toʻldiruvchilarning maʼnolari va soʻroqlari turlichadir. Mazkur toʻldiruvchilarni joʻnalish, oʻrin-payt, chiqish kelishiklari affikslari hamda «bilan», «uchun», «toʻgʻrisida», «haqida» kabi koʻmakchilar shakllantirib, ular kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim uchun? kim toʻgʻrisida? nima xususida? kabi soʻroqlardan biriga javob boʻladi. Masalan: Inson bilimga intiladi va qachonki unda bilimga tashnalik soʻnasa, u insoniylikdan mahrum boʻladi. («Tafakkur gulshani»). Doʻsting bilan sirdosh boʻl (Maqol). Mineral tuz, bosh miya uchun zarur boʻlgan efir moyi aksar yongʻoqning magʻzidan olinadi. (J.Abdullaxonov). Gʻoyib endi «studentlikning oltin davri» haqida zavq-shavq bilan hikoya boshladi. (J.Abdullaxonov). Mana endi uning yaxshi xislatlari toʻgʻrisida gap ketyapti. (J.Abdullaxonov).

Vositali toʻldiruvchi koʻpincha feʼl bilan ifodalangan boʻlaklarga, baʼzan esa sifat, ravish, ot, modal soʻz bilan ifodalangan boʻlaklarga ham bogʻlanib keladi. Masalan: Bu – professor Jamolovning saxiyliigi, yoshlarga mehr-muhabbatining mevasi, albatta. (J.Abdullaxonov). Temirjon gamma nurlarini hayot uchun faqat ofat manbai deb bilardi. (J.Abdullaxonov). Temirjon uning bu uyda xizmat qilishidan bexabar edi. (J.Abdullaxonov). Uning tashqi koʻrinishi sokin tuyulsa-da, ichki dunyosi olam-olam orzularga boy... (J.Abdullaxonov).

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Aniqllovchi predmetning xususiyatini, qarashlilikini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqllovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil boʻladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi. Koʻpincha feʼl bilan ifodalangan, baʼzan feʼldan boshqa ayrim soʻzlar bilan ifodalangan boʻlakka boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanib, uning maʼnosini toʻldirib keladigan ikkinchi darajali boʻlak toʻldiruvchi deyiladi deb ayta olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.M.Hamrayev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldosheva. Ona tili (darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007-yil.
- 2.R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar toʻplami. (oʻquv qoʻllanma). TDPU, Toshkent, 2009-yil.
3. Jamolxonov H.A. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. - T.: “Talqin” nashriyoti. 2005, 25-bet.